

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓԱԶԵՐԸ ¹⁾

II

Տնային փակ տնտեսութիւն.

Տնային փակ տնտեսութեան ընոյթը:—Հողը տնտեսական դարդացման առաջին ֆազում:—Արդիւնաբերութիւն սեփական կարիքների համար:—Աշխատանքի բաժանումը ընտանիքի մէջ:—Ստրկութեան կլասիք դարեշրջանը:—Յոշումները տնային տնտեսութեան մէջ:—Պետութեան տնտեսութիւնը:—Հարուստներ և աղքատներ, աղատներ և ստրուկներ:—Բոմանական և զերմանական ցեղերի տնտեսութիւնը միջին դարերի սկզբներում:—Ճորտային տնտեսութիւն:—Ֆեոդալներ և ճորտեր:—Փոխանակութեան երեսիքը տնտեսութեան առաջին ֆազի մէջ:

1.

Տնային փակ տնտեսութեան պատմական ֆազը բնորոշւում է նրանով, որ այնտեղ արդիւնաբերութեան և սպառման տնտեսութիւնը ամբողջովին ամփոփուած է տնային փակ շրջանակի մէջ: Իւրաքանչիւր տան մէջ արդիւնաբերութեան չափըն ու եղանակը որոշւում է ընտանիքի անդամների կարիքներով: Իւրաքանչիւր տնտեսական իր կամ բարիք՝ հում նիւթից ըսկած մինչև պատրաստի արդիւնք դարձնելը, արտադրւում ու սպառւում է միևնոյն նեղ շրջանակի մէջ, առանց որևէ միջնորդական ձեռքի: Այդ երկու տարբեր գործողութիւնները՝ արտադրութիւն և սպառում, կազմում են մի անընդհատ, սերտ միացած, միուրոյն պրոցես:

Մի այդ կարգի ինքնամփոփ ու աւտոնոմ տնտեսութիւն, ինչ ասել կուզէ, ուրտ շաղկապուած է հողի հետ: Եղաւ տնտեսող սուբյեկտը որսորդ թէ ձկնորս, որոնք իւրացնում էին բնութեան առաջարկած առատ բերքը, եղաւ նա թափառական խաշնարած, որ չոււմ է իր հօտով և տուն ու գոյքով այս ու

1) Տես «Մուրհ», № 9.

այն տեղ, եղաւ նա հողագործ և այլն, այդ միևնոյն է—բոլոր դէպքերում տնտեսողի աշխատանքը որոշուած է այն կտոր հողով, որի վրայ նա կարգաւորուած է։ Եւ որքան նա յառաջադիւծուած է իր ըմբռնողութեամբ և տեխնիքական ճարպիկութեամբ, որքան ծրագրուած և բաղմնակողմանի կերպով է կազմաւորուած նրա կարիքները բաւարարութիւնը, այնքան մեծ է նրա կախումը հողից, այնքան նա արագ է տիրապետում հողին և նրան հետզհետէ յնտենդիւ շահեցնում։

Տնային փակ տնտեսութեան շրջանում ընտանիքի անդամները ոչ միայն քաղում էին բնութեան բերքերը, այլև ներքին պէտք է իրանց սեփական աշխատանքով պատրաստէին, կարևոր գործիք ու կարասիք, պէտք է հողւմ նիւթերին կազմ ու ձև տային և գործածական իրեր շինէին։ Եւ որովհետեւ անհատական ոյժերը բաւական չէին աշխատանքի այդ բոլոր ճիւղերում գործելու, այդ պատճառով աշխատանքի ֆունկցիաները բաժանուած էին տան անդամների վրայ—ըստ սեռի, տարիքի, անհատական ոյժի ու ճարպիկութեան։ Դժուար ու բարդ աշխատանքը միացնում է մի քանիսի ոյժերը իրար հետ։ Այդպիսով, տնտեսութեան այդ շրջանում արդէն հետզհետէ զարգանում է աշխատանքի բաժանումը և աշխատանքի խմբակցութիւնը, որոնց սկզբնական արժատները գտնում ենք դեռ վայրենի ցեղերի մէջ, նախապատմական շրջանում։

Սակայն ընտանիքը չէր կարող աշխատանքի այդ երկու տարբեր ձևերը իր մէջ ամփոփել ու գործածել, եթէ նա այսօրուայ ընտանիքի կազմն ունենար—ծնողներ, որդիք և երբեմն ծառայ կամ աղախին։ Հին նահապետական ընտանիքը ներկայացնում էր մի քանի սերունդներ ու արիւնակիցներ ամփոփող բազմանդամ գերդաստուն (Sippe) ¹⁾ որի անդամները՝ սկզբում կազմակերպուած մայրական, իսկ յետոյ հայրական իրաւունքով, համայնաբար տիրում էին հողի ու գոյքի, միասին վարում էին տնտեսութիւնը, ներկայացնում էին մի սերտ շաղկապուած իրաւական միութիւն։ Մարդ անհատը գերդաստանից դուրս ազատ թռչուն է, նա չունի ոչ մի իրաւական, տըն-

1) E. Grosse, «Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft» VIII գլուխը։

2) Աֆրիկայում կարելի է գտնել դեռ այդ տեսակ պատկեր։ Շնորհիւ իրաւական զազափարների մէջ—ասում է Բուխներ—գլխաւոր մոմենտ է համարում այն հանգամանքը, որ իրաւական անհատ համարում է ոչ թէ անձը, այլ համայնքը, ընտանիքը։ Իրաւունքներն ու պարտականութիւնները վայելում է ինքը համայնքը անսահման կերպով։ Նա պատասխանատու է իր անդամների բոլոր արարածների համար։ M. Buchner, «Kamerun», եր. 118.

տեսական ապահով գոյութիւն, կարիքի մէջ չունի որեւէ օգնող; ծեծուելու դէպքում չունի վրէժխնդիր լինող, մահուան դէպքում չունի իրան թաղող և այլն²⁾։ Նահապետական բաղմանդամ ընտանիքներ կարելի է գտնել դեռ այժմ իսկ հարաւային սլաւոնների, ռուսների, կովկասեան ցեղերի, հինդուսների մօտ։

Այդ կարգի մեծ ընտանեկան խմբակցութիւնների մէջ հնարաւոր էր լինում աշխատանքի բաժանումը բաւական ընդարձակ չափով գործադրել։ Տղամարդիկ ու կանայք, մայրեր ու մանուկներ, հայրեր ու պապեր—իւրաքանչիւրը ունէր իր որոշ դերը իրերի արդիւնաբերութեան և տնարարութեան մէջ։ Արիւնակցութեան կապերով, հնադանդութեամբ և փոխադարձ յարգանքներով կազմուած էին նրանք ներդաշնակ միութիւն։ Սակայն երբ ժամանակի ընթացքում կազմալուծւում է բազմանդամ ընտանիքների, այդ դէպքում ընտանիքը տնտեսական անհրաժեշտութիւն է զգում ընդունելու իր մէջ օտար (ոչ արիւնակից) տարրեր. այդ տնտեսական երեւոյթից ծագում է ստրկութեան ինստիտուցիան։ Դրանով արդէն հնարաւորութիւն է ձեռք բերում անխախտ պահելու տնային տնտեսութիւնը և միեւնոյն ժամամասնակ ընդարձակելու կարիքների բաւարարութեան շրջանը։ Տան աշխատանքի բաժանումը կամ խմբակցութիւնը զաւնում է աւելի բազմաձևւղանի, որքան աւելի է շատանում տան տիրոջ տրամադրութեան տակ գտնուած ստրուկների թիւը։ Աշխատանքի զանազան ֆունկցիաները՝ հողագործութիւն, հացահատիկներ ազալ, հաց թխել, մանել, գործել, գործիքներ պատրաստել անասուններ խնամել և այլն, հետզհետէ դառնում են տնային մասնաւոր կոչումներ՝ բարձուած անազատ աշխատաւորի շէնքին։ Եւ որքան հարուստ է տան տէրը, մեծ նրա տնտեսութիւնը, այնքան էլ բազմակողմանի և փարթամ կերպով կարող է կատարելագործուել նիւթեր կոել կոփելու և աղնուացնելու տեխնիկան։

2.

Այդպիսի բնոյթ ունէր յոյների, կարթագենցիների և հռոմէակցիների տնտեսութիւնը։ Բոտրերտուսը անուանում է դա տնա տնտեսութիւն (oikenwirtschaft), յունական oikos—տուն—բառից։ որ նշանակում է տնտեսական միութիւն, կազմակերպութիւն։ Օյկոսը ամփոփում է իր մէջ ոչ միայն ընակաւորանը, այլև դրա հետ միասին տնտեսող մարդկանց խումբը, որի անդամներին յոյնը oiketai է անուանում. մի խօսք, որ իր պատմական հաուկացողութեամբ սահմանափակում էր միայն տնտեսական ըստ-

բուհները վրայ, որոնք կրում էին այն ժամանակ տան ամբողջ աշխատանքը: Միևնույն միտքն ունի հռոմեական familia խօսքը. famuli նշանակում է տան ստրուկները, իսկ pater familias — ընտանիքի ստրուկների տէրը, որի ձեռքն էր կենտրոնացնում ամբողջ տնտեսութեան արդիւնքը: Տան ոչ մի անդամ չէր վաստակում իր համար, այլ pater familias-ի համար. նրան էր վերապահուած իւրաքանչիւրի կեանքի ու մահուան իրաւունքը:

Եւ տան հօր այդ տիրական իրաւունքի շրջանում, որ տարածւում էր տան բոլոր արիւնակիցների և օտարների վրայ, տնային փակ տնտեսութիւնը աւելի էր ամրակազմ միութիւն ստանում և արդիւնաւէտ դառնում, քան հին նահապետական գերդաստան մէջ, որ զուտ արիւնակիցներ իւրաւունքներով չքացել էր անհատական գոյութիւնը. պետութիւնն ու իրաւունքը ճանաչում էին միայն ընտանիքներ, մարդկանց իւրաւունքները. նրանց համար փոյթ չէր, թէ ինչ էր կատարւում ընտանեկան հարկի տակ. նրանք կանոնաւորում էին յարաբերութիւնները ոչ թէ մարդ անհատների, այլ տների մէջ:

Կլասիք դարեշրջանում ստրկատէր հարուստ տան աշխատանքը ունէր բաղմամբիւ ֆունկցիաներ: Դեռ 17-րդ դարում հոլանդացի Տ. Պոմպա անունով մի հեղինակ թւում է մօտ 146 զանազան աշխատանքի ֆունկցիաներ, որ ունէին հռոմեական հարուստ տների ստրուկները: Այսօր նոր հետազոտութիւնը աւելի է ցոյց տալիս: Հռոմեական իւրաքանչիւր հարուստ տան ստրուկ բանւորութիւնը բաժանւում էր երկու մասի: Առաջինը կոչւում էր familia rustica, այսինքն արդիւնաբերական նպատակների ծառայողներ: Այդ կաթնգործիայի մէջ են մտնում բոլոր արհեստային կոչումները, որ վարում էին ըստրուկները, այն է՝ երկրագործութիւն, խաշնարածութիւն և տնասնապահութիւն, մանուածագործութիւն, ոստայնակութիւն, դերձակութիւն, դարբնութիւն և այլն: Երկրորդ մասը կոչւում է familia urbana, այսինքն վարչական նպատակների ծառայողներ: Ստրուկ բանւորութեան այդ կաթնգործիայի մէջ ամփոփուած էր այն ստուար պերսոնալը, որ ծառայում էր տան տիրոջ ու տիրուհուն: Այսպէս օրինակ տիրոջ գոյքի և կարողութեան կառավարիչը՝ իր գանձապահով, հաշուապահներով, վարձու տուած տների կառավարիչներով: Այլա զալիս են՝ տան վերակացուն, դռնապահը, սենեակների, դահլիճների, կահ-կարասիքի վրայ հսկողները, տակառապետը, մառանապետը, անագին քանակով խոհանոցային ծառայողներ, ապա սպասաւորներ,

որոնք պտոյտ են գալիս իրանց տիրոջ շուրջը՝ լուացուելու, ճաշի, ընթրիքի, բնելու ժամանակ, հիւրեր ընդունելու, զանազան գուարճութիւնների և խրախմանքի, դուրսը զբօսնելու բոլորէններին և այլն և այլն: Դա մարդկանց մասսայական կուտակումներ էին—խոնարհ ու հնազանդ, կամազուրկ ու անգիտակց ստրուկներ—ենթակայ կոմֆորտների մէջ յղփացող փոքրիկ արիստոկրատիայի: Ֆրիդրիխ Էնգելսը տալիս է մեզ վիճակագրական տեղեկութիւններ Աթէնքի և Կորնթոսի ստրուկների քանակի մասին: Աթէնքը ունէր իր ամենածաղկած շրջանում 90,000 ազատ քաղաքացիներ՝ կանայք ու մանուկներ միասին հաշուած, մինչդեռ երկու սեռի ստրուկները կազմում էին 335,000 հոգի, իսկ օտարների և աղաւաղածների թիւը՝ 45,000 էր: Կորնթոսում ստրուկները կազմում էին 460,000 հոգի՝ տաւրն անգամ աւելի ազատ քաղաքացիներից ¹⁾:

Այլ կերպ չէր տնտեսում անգամ ինքը՝ պետութիւնը: Ստորին բոլոր պաշտօնեաներն ու ծառաները ստրուկներ էին: Ստրուկները կառուցանում էին ճանապարհներ, փողոցներ, տըներ, մշակում, ցանում էին հողը, աշխատում հանքերում և այլն: Ոստիկանները, դատաւորները, բանտապահները, պետական զանձապահները, զբաղիւրները, մագիստրատում, տաճարներում ծառայողները և այլն և այլն—բոլորն էլ ստրուկներ էին: Իւրաքանչիւր զօրապետ կամ նահանգական բարձր պաշտօնեայ իր պաշտօնատեղին գնալու ժամանակ ուղեկցում են բազմաթիւ պետական ստրուկներով: Այդ ստուար պերսոնալի ապրուստը հոգալու համար եկամտի աղբիւրներ էին կազմում պետական հողերը և գաւառներից ստացած տուրքերը:

Այսպիսի տնտեսական պատկեր ունէր կլասիք դարեշրջանը, որ տնտեսական զարգացման տեսակէտից մենք անուանեցինք տնային փակ տնտեսութեան շրջան: Ստրկատէր տան այդ տնտեսական աւտոնոմիայից բացատրւում է հին Հռովմի գրեթէ ամբողջ սոցիալական ու քաղաքական պատմութիւնը: Այնտեղ գոյութիւն չունէին արդիւնաւոր կոչումաւոր դասակարգեր, երկրագործներ, արհեստաւորներ—միմիանց հանդէպ և միմիաց կողքին, որպէս ինքնուրոյն սոցիալական խաւեր: Կային միայն հարուստներ և աղքատներ: Եթէ հարուստը դուրս էր մղում աղքատին հողային տիրապետութիւնից, ապա դրանով դարձնում էր նրան պրոլետար: Իսկ հողագուրկը գուրկ է և՛ վաստակելու հնարաւորութիւնից, որովհետեւ այն ժամանակ

1) Fr. Engels, «Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des staates», էր. 117 և 175,

չկար արդեն արերական կապիտալ, որ վարձով գնէր աշխատանքը. տան փակ սահմաններից դուրս գոյութիւն չունէր ինդուստրիա: Այդպէս առաջանում է այն խոշոր կալուածատիրութիւնն ու անթիւ ստրուկների շարանը, որոնք կենտրոնացել էին սակաւաթիւ ձեռքերի մէջ: Տէրեր և ստրուկներ—այդ դասակարգերն էին կազմում կլասիք դարեշրջանի հասարակական կազմի հակադիր բևեռները: «Հարուստների և աղքատների, ազատների և ստրուկների խոշոր տարբերութեամբ—ասում է Էնգելսը—հասարակական կազմը բաժանւում է երկու անհաշտ դասակարգերի»¹⁾:

Ստրուկ դասակարգը, բանուորն (Banausos) էր աշխատանքի տնտեսական կեանքի բարգաւաճման ղեկավարն ու դրօշակակիրը: Ամենայնոք, կեզտոտ դաղմունքներից սկսած մինչև վերին կատարելագործուած և այսօր ամենաազնիւ գործերի շարքն անցած արուեստը, իբրև արտօնեալ քաղաքացուց արհամարհուած ձեռնարկութիւն, վարում էին ստրուկները: Ազատ քաղաքացին աշխատանքի արտադրութիւնից լիանում, նրանով հիանում և իր կեանքի պահանջներին առատ բաւարարութիւն էր տալիս, իսկ նոյն աշխատանքի գաղափարը նա ատում, ոտնահարում էր, իբրև ստորին զբաղմունք: «Բանուորը բոլորովին զրկուած էր ազատ ժամանակից—ասում է Պլատոնը—ձեռք բերելու անհրաժեշտ կրթութիւնն ու զարգացումը. նա դատապարտուած էր աշխատանքի և բարձրին ձգտելու ոյժ չունէր. նրանք ստրուկներ են և չգիտեն թէ ձրն է գեղեցիկ, լաւ և արդար»: Իսկ ճարտասան Դեմոսթենեսը բացայայտ շեշտում է՝ «բանուորից, որ միայն ստորինն է ղեկավարում, անկարելի է որևէ մեծահոգութիւն սպասել»: Արիստոտելը խօսելով ձեռնարհեստների և արուեստագործների մասին, աւելացնում է. «Արտօնեալ քաղաքացին չի կարող ձեռնարհեստով զբաղուել, որովհետև դա նրա հոգին ու մարմինը կը կոշտացնէ»: Լուկիանոսը կրքոտ շեշտերով արտայայտում է ժամանակակից նախատական վերաբերմունքն ու տեսակէտը արուեստագէտների նկատմամբ. «որպէս քանդակագործ, դու մի հասարակ ձեռնարհեստաւոր ես, ամենաստորին նշանակութեամբ ուրիշ ոչինչ, եթէ նոյնիսկ ֆիդիասի կրակը վառուէ քո մէջ»: Իսկ Անտիթենեսը ասում է Իսմէնիայի մասին. «նա ստորին ծագումից է, ապա թէ ոչ այնպէս գեղեցիկ սրինգ չէր նուագիլ»: Այս բոլոր վկայութիւնները կենդանի ապացոյցներ են, համոզուելու համար, թէ այն ժամանակ, որ աստիճան ընկած

1) Ibid հր. 170.

էր աշխատանքը իր վարիչներով հանդերձ։ Հռովմում ստրուկ դասակարգը աւելի էր նախատուած, արհամարհուած, եսթակայ սոսկալի պատիժների և մահառիթ տանջանքների, որոնց մահաւրաման ցուցակը թւում է Սենեկան, քան Յունաստանում։ Եւ Հռովմում ստրկատէրը աւելի անսանձ դիպուտ էր, աւելի էր չարչարում և որպէս հասարակ իր վաճառքի հանում, քան Յունաստանում։ Կատօն Երէցի համար ասում են, որ նա ահագին քանակութեամբ ստրուկներ էր վաճառքի հանում։

Այսպէս ահա, անտիկ աշխարհի տնտեսական առանձնայատուկ պայմանները անհրաժեշտօրէն առաջ են կոչել սոցիալական կեանքի առանձնայատուկ ստրուկտուրա, տոն տուել դասակարգային սպեցիֆիկ յարաբերութիւնների։ Սաք ու ձորի անջրպետով բաժանուած երկու դասակարգեր, երկու ծայրայեղ հակադիր բեւեռներ. մէկը՝ աղքատ, ստրուկ, սոսկալի զրկանքների ենթակայ, բայց միևնոյն ժամանակ քրտնաթոր արտադրող, աշխատանքի լուծը իր վրայ կրող, հարստութիւններ գիղող—դրանք ստրուկ բանուորներն էին։ Միւսը՝ երջանկութեան կատարին հասած՝ վայելող, փառաւորուող, զուարճութեան և խրախճանքի գէրելը մատնուած պարագիտներ—դրանք ստրուկատէրերը, հարուստներն էին։ Աշխատանք և դատարկապորտութիւն, քրտնաթոր արտադրութիւն և յղիացում—սրանք այնպիսի անհաշտ, ոխերիմ կոնտրաստներ են, որ տեսական կ'անք ունենալ չէին կարող. սրանք այնպիսի հակընդէմ մոմաններ են մարդկային յառաջադէմ կեանքի, երբ սոցիալական-քաղաքական հարցերը եփուելու, եռալու վիճակ են ընդունում։

3.

Րոմանական և գերմանական ցեղերի տնտեսութիւնը՝ միջին դարերի սկզբներում, ունէր գրեթէ տնային փակ տնտեսութեան նոյն հիմնական գծերը։ Այնտեղ ևս տնտեսական յառաջագիծութեան կարիքը առաջնորդում է դէպի տնային փակ տնտեսութեան լայն կազմաւորումը։ Այնտեղ տնտեսական ամենաուշագրաւ երևոյթը կազմում էր այն արքունական խոշոր տնտեսութիւնը, որ սփռում էր թագաւորի, ապա ազնուականի և եկեղեցու ընդարձակ կալուածների վրայ։ Ստրկական տնտեսութեան՝ օրգանական զարգացումով երևում է ճորտական տնտեսութիւնը (Fronhofswirtschaft)։ Այդ երկու տնտեսական ինստիտուցիաները մի շատ կարևոր կէտի մէջ տարբերւում էին իրարից։ Հռովմում խոշոր կալուածատէրը կ'անում

էր փոքրին, դարձնում նրան հողագուրկ և այդպիսով գիւղացուն փոխարինում էր ստրուկը. ստրկական տնտեսութիւնը կատարւում էր գիւղական դասակարգի կատարեալ պրոլետարացման գնով. իսկ ճորտական տնտեսութեան մէջ, իրաւ, թէև մանր հողատէրը կախման վիճակի մէջ էր գտնւում ֆեոդալից այնուամենայնիւ դուրս չէր մղւում իր հողից. ստրկի համեմատութեամբ ճորտը ունէր փոքր ինչ անձնական և տնտեսական ինքնուրոյնութիւն: Ո՛րտեղից առաջացաւ այդ երևոյթը: Հին Իտալիայում մանր գիւղացին կործանւում, ընկնում էր ստրկութեան գիրկը, որովհետև նա չէր կարողանում տանել ծանր սուրբերը: Սովը մղում էր նրան դէպի թշուառութիւնն ու անկումը, մինչդեռ բոմանական-գերմանական միջին դարերում գիւղացին ու նրա հողը գտնւում էին խոշոր կալուածատիրոջ հովանաւորութեան տակ, կարիքի դէպքերում վերջինս պաշտպանում էր իր ճորտին:

Այստեղ հանդիպում ենք արդէն տնտեսական առանձնացատու երևոյթներին: Մինչդեռ կլասիք դարեշրջանում մարդկանց խոշոր մասսա, որպէս սովորական իր կամ ապրանք սեփականութիւն էր կազմում փոքրաթիւ արխատկրատներին՝ հետևապէս տնային տնտեսութիւնը լիամփոփ էր և միուրոյն, բոմանական-գերմանական շրջանում աշխատող ու վայելող տարբերը—ճորտն ու ֆեոդալը—փոքր ինչ անջատուած էին միմեանցից: Սակայն դրանով չեն խախտւում տնային փակ տնտեսութեան սխտեմի հիմնական դժերը, այլ աւելի է ընդլայնւում նրա շրջանակը: Ճորտային տնտեսութեան բոլոր բարիքները կենտրոնանում էին խոշոր կալուածատիրոջ ձեռքում: Այստեղ ևս բացակայում են՝ աշխատանքի վարձը, գինը, կապիտալի շահը (պրոֆիտ), հետևապէս չկային նաև՝ ձեռնարկող կապիտալիստ և վարձու բանուոր:

4.

Տնային փակ տնտեսութեան սկզբնական ժամանակներում բոլորովին անծանօթ երևոյթ էր փոխանակութիւնը: Հնադարեան ընտանիքը ոչ միայն տնտեսական արհրաժեշտութիւն չէր զգում արդիւնքներ փոխանակելու,—որովհետև նրա սահմանափակ կարիքները հոգացւում էին սեփական ջանքերով,—այլև նա ունէր մի առանձին հակակրական ինստիկտ դէպի փոխանակութիւնը: Հին հասկացողութեամբ փոխանակել և խաբուել (Tauschen und Täuschen) գրեթէ միևնոյն իմաստն ունէին:

Սակայն շնորհիւ այն հանգամանքի, որ բոլոր երկրամա-

սերում բնական բերքերը գոյութիւն չունին նոյն առատութեամբ, որ բոլոր ցեղերի մէջ տեխնիկան չէ զարգանում նոյն արագութեամբ և ուղղութեամբ, հետեապէս չէ արտադրում հաւասար քանակով արդիւնքներ, որ հետզհետէ բազմանում և բարդանում են կարիքները, մինչդեռ ընտանիքի վաստակաւոր ձեռքերը չեն կարողանում այդ բոլորին գոհացում տալ,—շնորհիւ այդ հանգամանքի, ասում ենք, աստիճանաբար երեւան է գալիս և զարգանում ցեղերի մէջ տնտեսական փոխանակութիւնն ու յարաբերութիւնը: Շատ պարզ է եղել փոխանակութեան պրիմիտիւ աստիճանը: Դա աւելի ճիշտ փոխ տալ է եղել, քան փոխանակութիւն: Օրինակ՝ եթէ մի գիւղացի վատ հունձ էր ունենում, վերցնում էր իր հարեանից որոշ քանակութեամբ հացահատիկ ու դարման, յաջորդ տարին վերադարձնելու պայմանով: Եթէ մէկի լծկան կենդանին ժամտախտի զոհ էր գնում, ուրիշները տալիս էին նրան որոշ ժամանակով իրանց եզը, իմանալով, որ իրանք ևս նոյն վիճակի մէջ կը ստանան նոյն կարգի օգնութիւն և այլն:

Ժամանակի ընթացքում երեւան են գալիս իսկական փոխանակութեան սիմպտոմները զուտ բնական իրերի տնտեսութեան (Naturalwirtschaft) շրջանում: Օրինակ փոխանակում էին՝ հացահատիկը գինու հետ, ձին՝ ցորենի հետ, մի կտոր կտաւը որոշ քանակով աղի հետ և այլն: Երբեմն նաև ստրկատէրը որոշ ժամանակով տալիս է ստրուկը մի ուրիշին աշխատելու և դրա փոխարէն ստանում գինի, փայտ կամ այլ իրեր: Հետզհետէ հրապարակ է գալիս իրերի մի հանրաբժէք մասշտաբ՝ փողը, վաճառանոցները և կրեդիտային հաստատութեան սկզբնական սաղմային ձևերը: Դեռ այդ շրջանում փողը ստանում է մի քանի ֆունկցիաներ, այն է՝ որպէս փոխանակութեան միջոց, արժէքի չափ, վճարման միջոց և արժէքի պահպանութեան (գանձելու, Wertaufbewahrung) միջոց, մանաւանդ ազնիւ մետաղից: Սկզբներում փողի փոխատուութիւնը սերտ կապուած չէր շահաւէտութեան գաղափարի հետ: Ինչպէս յայտնի է յունական և հռովմէական պատմութիւնից, անբնական էր համարւում, երբ փոխ տուած փողի համար տոկոս էր պահանջւում, որովհետեւ դա կործանում էր պարտապանին: Այդ պատճառով միջին դարերում կանոնական արգելքով՝ տոկոս վերցնելու դէմ, ծագեց ոչ թէ բարոյական-աստուածաբանական մղումներից, այլ զուտ տնտեսական անհրաժեշտութիւնից:

Տնտեսական զարգացման առաջին ֆազի մէջ հանդէս չեն գալիս առևտրի բոլոր ֆունկցիաները: Ամենակենսական պիտոյքները դեռ ենթակայ չէին կանոնաւոր և մշտական փոխա-

նակութեան: Միայն հազուադիւտ բնական բերքեր և արհեստային արտադրութիւններն էին, որոնք առևտրի նիւթ էին կազմում: Պրոֆեսոր Լամպրեխտը իր միջին դարերի տնտեսական հետազոտութիւններն մէջ ասում է, որ ֆրանսիացիք 11-րդ դարում միայն հազուադիւտ կարիքների դէպքերումն էին գնում ու վաճառում ¹⁾: «Առաջին սկզբնական երևոյթը—ասում է Բիւխերը—չէ խախտում տնային փակ տնտեսութեան հիմնական բնոյթը, որովհետև նա շօշափում է դեռ ևս տնտեսութեան սխտեմի մակերևոյթային մասը» ²⁾:

III

Քաղաքային տնտեսութիւն

Քաղաքային տնտեսութեան բնոյթը—Միջնադարեան քաղաքը—Քաղաքային առևտնոմ տնտեսութիւնը—Քաղաքի և գիւղի տնտեսական յարաբերութիւնը—Արդիւնաբերութեան պրոցեսի բաժանումը—Վաճառանոցային հաստատութիւնը՝ իր տեղական բնաւորութեամբ—Նստակեաց առևտուրը—Մանր ու մեծ առևտուրը—Վաճառականի և վաշխառուի կապիտալը—Ֆեօդալ, վաճառական, վաշխառու՝ մի կողմից, և արհեստաւոր քաղաքացի ու ճորտ գիւղացի միւս կողմից:

1.

Տնտեսական զարգացման յաջորդ ֆազը անուանեցինք քաղաքային տնտեսութիւն: Այդ ֆազը մօտաւորապէս սկսւում է, ըստ Շմոլլերի, 10-րդ դարու վերջերից և տևում մինչև վերածնութեան ժուտը, ընդգրկելով միջին և արևմտեան Եւրոպայի առաջնակարգ երկրների տնտեսական կեանքը: Այն բնորոշ երևոյթը, որի շնորհիւ եւրոպական ազգերի միջնադարեան տնտեսութիւնը քաղաքային է կոչւում, համարւում է ամենից առաջ քաղաքային կեանքի կատարեալ տիրապետութիւնը գիւղականի վրայ, մասնաւանդ Իտալիայում: Միջնադարեան քաղաքը մի աւտոնոմ կենտրոնավայր էր այն բոլոր տնտեսական շարժումների և յարաբերութիւնների համար, որոնք տեղի էին ունենում նրա մէջ և նրա շուրջը: Նա իր շրջապատ գիւղերով ներկայացնում էր մի տնտեսական ինքնամփոփ ամբող-

1) Lamprecht, «Branzösisches Wirtschaftsleben» էր. 132.

2) Buche, «Die Entstehung der Volkswirtschaft» էր. 129

ջութիւն, որի մէջ տնտեսական կեանքի ողջ շըրջանառութիւնը ընթանում էր ինքնակախ, ըստ սեփական նորմաների: Իւրաքանչիւր քաղաքային տնտեսական միութիւն ունէր իր սեփական դրամը, չափն ու կշիռը:

Այն կեանքի հաղորդակցութիւնը, որ գոյութիւն ունէր քաղաքի և իր շրջակայ գիւղերի մէջ, տեղի չէր ունենում մէկ ու միւս քաղաքի մէջ: Վաճառանոցային իրաւունքը կարգաւորող քաղաքային մագիստրատը արգելում էր իրերի արտահանութիւնը դէպի որևէ այլ քաղաք. այդ կատարում էր միայն այն ժամանակ, երբ տեղական բնակիչները լի չափերով բաւարարութիւն են տալիս իրանց կարիքներին և իրերի յաւելումը կուտակուած է մնացել շուկայում: Կամ թէ չէ քաղաքային մագիստրատը թոյլ էր տալիս օտար քաղաքներից իրեր ներմուծելու միայն այն ժամանակ, երբ այդ իրերն արտադրող արհեստի ճիւղը բացակայում էր սեփական քաղաքում, կամ թէ կայ, բայց անբաւարար է տեղական պահանջներին համար:

Այն ընտրող կրիտերիումը, որ պարզ ցոյց է տալիս քաղաքային տնտեսութեան տարբերութիւնը նախկին ֆազից, կազմուած է վաճառորդների արդիւնաբերութիւնը, (Kundenproduktion) այսինքն արդիւնաբերութիւն ոչ թէ սեփական կարիքների համար, այլ անմիջական կամ ուղղակի փոխանակութեան համար: Տնտեսութեան այդ սիստեմը, որի սկզբնաւորութիւնը մենք տեսանք դեռ առաջին ֆազի մէջ, քաղաքային տնտեսութեան մէջ ստանում է իր տիպիքական արտայայտութիւնը: Որքան տնտեսական զարգացման ընթացքում ուսանձին կոչումների մէջ յառաջադիմում է աշխատանքի բաժանումը և մասնաւոր սեփականութիւնը աճում է ծաւալով և նշանակութեամբ, այնքան ընդհանրապէս դանդաղում է ինքնագործածութեան համար եղած արդիւնաբերութիւնը և արագ զարգանում է փոխանակութիւնը: Ապրանքների փոխանակութիւնը միշտ նախադրում է երկու պայման. առաջին, որ տնտեսութեան բոլոր արդիւնաբերական ճիւղերը միևնոյնը չեն արտադրում, որովհետև հասարակութեան մէջ մուտք է գործել աշխատանքի բաժանումը, և երկրորդ, որ փոխանակողները ազատ կարգաւորում են այն արդիւնքների վրայ, որոնց նրանք փոխանակում են:

Քաղաքային տնտեսութեան շրջանում արդիւնաբերութեան պրոցեսը անդամահատում և սոցիալական խաւերի է բաժանում ազգաբնակչութեան նախկին միապաղաղ կազմը իր տնտեսական ֆունկցիաներով: Հնադարեան ընտանիքը մի կողմից հաւաքում, կարգաւորում էր հողից ստացած բնական բերքերը, իսկ միւս կողմից կռում կոփում էր իր պրիմիտիւ գոր-

ծիքները: Երկրագործութիւնն ու արհեստը միմեանց հետ սերտ շաղկապուած էին: Միջնադարեան մարդը անկարող էր այլևս սեփական ջանքերով բաւարարութիւն տալ իր հետգհետէ բարդացող պահանջներին. նա այլևս հնարաւորութիւն չունէր միաժամանակ հողագործ և արհեստաւոր լինելու. նա պէտք է կամ հողագործ և կամ արհեստաւոր լինէր, այդ էր պահանջուած աշխատանքի բաժանման ընական պրոցեսը: Այդպիսով տոնտեսական զարգացման երկրորդ ֆազի մէջ տնտեսութեան ամբողջ պրոցեսը բաժանուած է երկու մասի, առաջ բերելով սոցիալական տարբեր խաւեր. մի տեղ հողատէր գիւղացին մը շակում է հողը, հայթհայթում է հում նիւթեր, իսկ միւս տեղ արհեստաւոր քաղաքացին հում նիւթերից արտադրում է գործածական կարերը նիւթեր:

Արդիւնաբերութեան պրոցեսի այդ բաժանումը տեական և հաստատուն գոյութեան նեցուկներ շնորհեց վաճառանոցային հաստատութեան: Վաճառանոցը (Markt) համարւում է բազմաթիւ գնողների եւ վաճառողների, սպառողների եւ արտադրողների համախմբումը՝ որոշ տեղում եւ որոշ ժամանակին: Կենսական անհրաժեշտութիւն էր զգացւում, որ սոցիալական կոչումաւոր խաւերը ժողովուրդն մի ընդհանուր տեղ և փոխանակէին իրանց արտադրած իրերը: Միջնադարեան վաճառանոցը ունէր սովորաբար տեղական բնաւորութիւն: Քաղաքը (եկեղեցու մօտ, լայն հրապարակի վրայ, քաղաքի դարպասի առաջ և այլն) կամ նրա մօտ շրջապատն էր կազմում արդիւնաբերողների և սպառողների համախմբման տեղը: Նրանք անմիջական յարաբերութիւն, շփում ունէին միմեանց հետ. իւրաքանչիւրը տէր էր իր ապրանքի և պատասխանատու իրար հանդէպ: Գիւղացին քաղաք է բերում իր երկրագործական բերքերի յաւելումը՝ կենսական պիտոյքներ թէ հում նիւթեր, վաճառում տեղական ընակիչների վրայ և գնում արհեստաւորից ինդուստրիական արդիւնքներ: Քաղաքացին ու գիւղացին ունէին վաճառորդային յարաբերութիւն: Սովորաբար ինչ որ մէկը արտադրում էր, դրան կարիք ունէր միւսը և ընդհակառակը: Փոխանակութեան ակտը շատ յաճախ կատարւում էր առանց փողային միջոցների կամ թէ չէ փողը գործ էր ածւում միայն իրերի արժէքների հաւասարեցման համար: Վաճառանոցային յարաբերութեան, որպէս մշտական երևոյթի, սկզբնական շրջանում, երբ արտադրող ու սպառող անմիջապէս հանդիպում էին իրար, ամենակին կարիք չէր զգացւում միջնորդ պերսոնալ առևտրական դասի: Վաճառականութիւնը, որպէս տնտեսական մասսայական երևոյթ, և վաճառականները, որպէս մի սոցիա-

լական կոչումաւոր խաւ, հանդէս են եկել աւելի ուշ, քան վաճառանոցը: Արտադրողների և սպառողների վաճառանոցային անմիջական յարաբերութիւնը, փոխանակութիւնը ըստինքեան բացասում է միջնորդ պերսոնալի գոյութիւնը:

2.

Տնտեսական պահանջների բարդացումը և աշխատանքի բաժանման զարգացումը հետզհետէ հասնում են այն աստիճանին, որ գնին ու վաճառելը ևս դառնում է մի առանձին գործ, որին նուիրում է մի հասարակական խաւ: Հետզհետէ արմատ է բռնում միջնադարեան քաղաքներում նստակեաց առևտուրը, սկզբում իհարկէ փոքր ծաւալով: Միայն ունեւոր՝ բնակիչներն էին, որոնք կարողանում էին շաքալթական և տարեկան վաճառանոցներում (Wochen—und Jahrmarkt) ոչ միայն անմիջապէս հոգալ իրանց հարկադրող կարիքները, այլև իրանց ապահովել կենսական միջոցներով մինչև յաջորդ վաճառանոցը: Ազգաբնակչութեան աղքատ խաւերը, սակայն, չէին կարողանում երկար ժամանակով իրանց ապահովել: Ուստի կարիք չկար իրերի մի մշտական պաշարի, որից նրանք մաս-մաս գնէին և բաւարարութիւն տային իրանց ընթացիկ պահանջներին: Այդ պաշարը պահելու, խնամելու և մաս-մաս վաճառելու կոչումը ստանձնեց ինքը՝ մանր առևտրականը: Խոշոր առևտրականն ծնունդով թիւնը, որպէս հաստատաբնակ, նստակեաց կոչում, գոյութիւն չունէր մինչև վերջին դարերի վերջերը: Դա բացառապէս թափառական, տօնավաճառի առևտուր էր: Մեծ առևտուրը հոգում էր միայն հազուադիւստ ապրանքների ներմուծումն ու արտահանումը, որոնք ամենուրեք՝ չէին արդիւնաբերւում: Օրինակ մեծ առևտրականը հոգում էր հետեւեալ իրերի առևտուրը. 1. Հարաւային երկրներից մրգեղէններ, քաղցր ու անուշահոտ իրեր: 2. Զորացած և աղով արած ձուկ, որ այն ժամանակ ժողովրդական ընդհանուր սնունդի նիւթ էր համարւում: 3. Մորթի, կաշի: 4. Ագնիւ տեսակի մահուղեղէն: 5. Գինի, մանաւանդ գերմանական հիւսիսային քաղաքների համար: Հետզհետէ ծլող-ծաղկող վաճառականի, առևտրական ձեռնարկութեան և առևտրական կապիտալի կողքին երևան է դալիս վաշխառու և վաշխառուի կապիտալը (Wucherkapital), բուրժուական վայելուչ արտայտութեամբ՝ փոխառութեան կապիտալը (Leihkapital): Առևտրական կապիտալը գրեթէ նոյնքան հին է, որքան և վաշխառուի կապիտալը: Երկուսն էլ կազմում են կապիտալի հին ձևերը, երկուսն էլ համարւում են ա-

պագայ տնտեսութեան կապիտալիստական զարգացման անհրաժեշտ նախապայմանները: Քաղաքային տնտեսութեան շրջանում գոյութիւն ունէին միայն կապիտալի այդ երկու տեսակը. ինդուստրիական կապիտալը՝ դեռ բացակայում էր:

Ո՛րանցից են քաղում իրանց եկամուտը այդ անարդիւնաւէտ սոցիալական խաւերը—առևտրականն ու վաշխառուն: Ի՞նչ աղբիւրից է շահուում, աճում և լճանում նրանց կապիտալը:

Եթէ վաճառականը ուզում է գնած ապրանքը վաճառելու ժամանակ մի օգուտ կամ շահ ունենալ, ապա նա կարող է այդ անել սովորաբար այն ժամանակ, երբ նա իր ապրանքը գնէ մի այնպիսի ժամանակ, ուր նա արժան է և վաճառէ մի այնպիսի տեղ կամ այնպիսի ժամանակ, ուր նա թանգ է: Այսինքն գնել արժան և վաճառել թանգ, և իւրացնել այդ տարբեր պրոցեսների ժամանակ վաստակած օգուտը: Մինչդեռ հողագործ գիւղացու և ձեռնարհեստաւոր քաղաքացու եկամուտը կախուած է ամենից առաջ իր կամ իր ընտանիքի անձնաւորութիւնից, աշխատասիրութիւնից և ճարպիկութիւնից, վաճառականի շահի քանակը, ընդհակառակը, այնքան աւելի մեծ է, որքան նա աւելի շատ դրամ ունի ապրանք գնելու և վաճառքի հանելու համար:

Որակով նմանօրինակ աղբիւր ունի և՛ անարդիւնաւէտ վաշխառու կապիտալիստը: Վաշխառուի կապիտալը ըստինքեան նախադրում է չքատրուածեան գոյութիւնը: Ով ունի այն, ինչի նա կարիք ունի, պարզ է, որ որեւէ բան մէկից փոխ չի վերցնի. Վաշխառուի կապիտալը մի միջոց է, որ շահագործելով կարօտեալների չքաւոր վիճակը, բազմացնում է նրանց թիւը: Վաշխառուն քամում, մզում է իր պարտապանին, իսկ նրա անկման մէջ չունի նա որեւէ ինտերես:

Ուրեմն յանձինս վաճառականի և վաշխառուի, գտնում ենք քաղաքային տնտեսութեան շրջանում երկու սոցիալական խաւեր, որոնք ոչ մի նոր արժէք չեն աւելացնում արտադրած ապրանքի վրայ, և որոնք, այնուամենայնիւ, շնորհիւ ընդհանուր տնտեսական պայմանների դասաւորութեան և տնտեսական ֆակտորների զարգացման ազդեցութեան—մասնաւոր սեփականութեան սիստեմի ներքոյ—առաջացել և անընդհատ աճում են: Մէկը՝ վաճառականը, որոնում է գնելու ոյժ ու միջոցներ ունեցող հասարակութիւն, ասել է շատ ու շատ սպառող, եթէ ուզում էք՝ շոպլող հասարակութիւն, որպէսզի առևտրական նուաճումները յաջող ընթանան, իսկ միւսը՝ վաշխառուն, որոնում է փողի ծարաւ, կարօտող հասարակութիւն,

որպէսզի լաւ ու արագ սլանայ անգութ շահագործութեան պրոցեսը:

Սակայն տնտեսական զարգացման երկրորդ ֆազի ամբողջ ընթացքում—սկսած առաջին ֆազի վերջին շրջանից—մենք հանդիպում ենք այլ դասակարգի, որ ոչ միայն տնտեսական կուտակուած բարիքներ է անաշխատ վայելում, այլև տիրապետող դիրք ունի հասարակական և քաղաքական կեանքում: Դա խստապարանոց, պարագիտ ֆեոդալներն են (այստեղ առիթ չունենք կղերականութեան մասին խօսելու, որովհետև մենք գործ ունենք միայն այն խաւերի հետ, որոնք անմիջապէս թէ միջնորդապէս շաղկապուած են արդիւնաբերութեան պրոցեսի և տնտեսական ձևերի հետ): Միջնադարեան քաղաքային տընտեսութիւնը ուրիշ խօսքով կոչւում է ֆեոդալական տնտեսութիւն. այսինքն միջնադարեան տնտեսութեան տիրապետող ծնւր եղել է ազրիկուլտուրային, որի տէրն ու տիրականը, արդիւնքներ վայելողը եղել է ֆեոդալը:

Բայց միջնադարեան տնտեսութիւնը ունի և՛ դրա հակառակ, սակայն դրանով պայմանաւորուած անուն, այն է՝ ճորտային տնտեսութիւն: Դա կը նշանակէ, որ միջնադարեան արդիւնաբեր, վաստակող հասարակութեան մեծագոյն մասը (գիւղացիութիւնը) ունեցել է իր տնտեսական ֆունկցիաների մէջ ճորտային յարաբերութիւն դէպի խոշոր կալուածատէրը՝ ֆեոդալը: Փեոդալիզմը այնպէս է պայմանաւորուած ճորտային տնտեսութեամբ, ինչպէս կլասիկ դարեշրջանի ազատ ու անաշխատ արհատկրատիան՝ ստրկական տնտեսութեամբ կամ արդի կապիտալիստական տնտեսութեան սիստեմը՝ պրոլետարեատի գոյութեամբ:

Հէնց այդ ճորտային տնտեսութեան մէջ էին խարսխուած ֆեոդալական եկամտի անբաւ հարստութեան արմատները. հարստութիւն՝ բնական բերքերից և բարիքներից (Naturaegüter), եկամուտ՝ փողային ծանր տուրքերից, որ այնքան զարհուրելի էքսպրոպրիացիայի (անսեփականացում) ենթարկեց արեւմտեան Եւրոպայի գիւղացիութեան: Ճորտի քաղցածութիւնը՝ ֆեոդալի շռայլումն ու յղիացումն էր, ճորտի չքաւորութիւնը՝ ֆեոդալի չաղ եկամուտն էր, նրա հարստութեան դիզումը:

Ճորտացած գիւղացիների համեմատութեամբ, քաղաքացի արհեստաւորն ունէր տնտեսական անկախութիւն և սոցիալական աւելի բարձր վիճակ: Արհեստաւոր դասակարգը ցածր խաւերից բաղկացած մի շերտ էր, որ սկզբում փափագում էր տիրանալ այն ազատութեան և հաւասարազօր իրաւունքներին, որ վայելում էին ազնուականներն ու պատրիկները: Սակայն

խափանուեցին նրանց երազած ձգտումները և նրանք մնացին զուտ արհեստավորներ։ Նրանք ունէին իրանց ընդհանուր համաքարական կազմակերպութիւնը (Zunft, цехъ) բաղկացած վարպետներից, բարգեաւորներից (Geselle) և շակերտներից։ Վարպետները համեմատաբար քիչ էին և վայելում էին աւագի դիրք։ Բարգեաւորների աշխատանքի վարձատրութիւնը տրւում է արդէն նորմայի տակ։ Բաղաքային արհեստավոր դասակարգը վիճակակից է հողագործ գիւղացիութեան հետ այն տեսակէտից, որ երկուսն էլ արդիւնաբերող տարրեր են. մէկը արհեստային ինդուստրիայի մէջ, միւսը գիւղատնտեսութեան մէջ։ Երկուսի եկամուտը, ապրուստի միջոցները վաստակւում են սեփական քրտինքով։ Եւ վերջապէս, որ երկուսն էլ շահագործուող տարրերն են (թէև ոչ հաւասար չափով)։ Մի կողմից քրտնավաստակ գիւղացին վերջին ծայր հարստահարւում, բամբւմ, մըղւում էր տղրուկ ֆեօդալից, իսկ միւս կողմից քաղաքացի արհեստավորը ճնշւում էր քաղաքներում կուտակուող առևտրական և վաշխառուի կապիտալի ծանրութեան տակ։

Այսպէս, ֆեօդալ, վաճառական, վաշխառու մի կողմից, որպէս արդիւնքներ վայելող դասակարգեր, և արհեստավոր ու գիւղացի միւս կողմից, որպէս քրտնավաստակ արդիւնաբեր դասակարգեր։ Միջնադարեան տնտեսութիւնը ունէր սոցիալական խաւերի այդ կոմբինացիան, երբ նա դիմաւորեց նոր դարւմ վերածնութեան արշալոյսին։

Բ. Իշխանական

(Վերջը յաջորդ համարում)